

V postě naposledy vyjede vlak poháněný parou

Robert Adam

FF UK v Praze, robert.adam@ff.cuni.cz

Abstrakt

Příspěvek se věnuje vnitroparadigmatickému vyrovnávání v paradigmatech dvou substantiv (*pára* a *půst*), které není v IJP popsáno zcela přesně.

Klíčová slova: vnitroparadigmatické vyrovnávání, tvarová soustava substantiv, Internetová jazyková příručka, korpus

Intraparadigmatic leveling in the paradigms of Czech nouns *pára* and *půst*

Abstract

This paper is devoted to a description of the forms of two words in the *Internetová jazyková příručka* – *pára* (steam) and *půst* (fast) – in which intraparadigmatic leveling is observed, although it is not described entirely accurately in the *IJP*.

Key words: intraparadigmatic leveling, nominal inflectional paradigm, *Internetová jazyková příručka*, corpus

Internetová jazyková příručka Ústavu pro jazyk český AV ČR (dále IJP) se od svého zveřejnění v roce 2008 postupně stala oceňovaným zdrojem poučení o jazyce, užívaným běžně i ve školách. Její ustanovení jsou snadno online dostupná a současně aktuální a podložena expertizou uznávané odborné instituce. Při jejím (stále se zvětšujícím) rozsahu je však jasné, že není neomylná. V tomto článku chceme poukázat na dva související tvaroslovné jevy, v jejichž popisu podle našeho názoru IJP není zcela přesná. V obou případech jde o tzv. vnitroparadigmatické vyrovnávání při skloňování podstatných jmen, konkrétně o délku kořenové samohlásky ve tvarech nepřímých pádů.

V paradigmatu slova *pára* uvádí IJP dubletní tvary lišící se délkou kořenové samohlásky na čtyřech pozicích: ve 3., 6. a 7. pádě mn. č. a také v 7. pádě j. č. Pod paradigmatem pak formou poznámky k heslu komentuje distribuci variant v 7. p. j. č. takto: „V 7. p. je krátké *a* obvyklé jen ve spojeních *plnou parou* a *pod parou*, jinak se užívá podoba *párou*.“ Obě uvedená spojení jsou frazeologická: *pod parou* má obrazný význam „opilý“, *plnou parou* znamená „intenzívně“. V těchto frazémeh je krátké *a* výhradní – to, že se starší morfologická varianta drží velmi pevně právě ve frazémeh, je v češtině běžné, srov. např. *žilou/žílou*, ale pouze *pustit žilou*.

Tvrzení IJP, že je varianta *parou* na tyto frazémy omezena, však neodpovídá skutečnosti. Dokládají to data z korpusu SYN v13, nejrozsáhlejšího korpusu současné veřejně tištěné češtiny. Nejprve se podívejme na poměrnou frekvenci obou variant: starší tvar *parou* má v korpusu 5142 výskytů (0,8 výskytu na milión slov), zatímco pravidelnější *párou* 5376 (0,84 na milión slov), frekvenčně jsou tedy téměř vyrovnané. Abychom se přesvědčili, že se tvar *parou* užívá i mimo uvedené dva frazémy, vytvořili jsme si náhodný vzorek 250 dokladů tohoto tvaru. V něm tvořily uvedené frazémy sice zřetelnou většinu, ale mimo ně se tvar objevil v plných 60 případech. Zpravidla šlo o instrumentál bezpředložkový, ale zastoupeny byly i předložky *s* (s významem souvýskytu či spojení, např. *kontakt s parou*, *oxid s parou vytváří kyselinu*) a *nad* (v místním významu). Nefrazeologická užití tvaru *parou* zpravidla závisejí na slovese, slovesném adjektivu nebo dějovém substantivu (např. *vyhříváné*, *ohřev*; *čistit*, *vyčistit*, *čištění*; *nasycený*, *nasycení*, *nasycenost*) a sémanticky vyjadřují prostředek děje (*dezinfikovat parou*), ale i prostředí pohybu (*procházet parou*). Vůbec nejčastější je spojení s adjektivem *poháněný* a trpným přičestím *poháněn* (12 dokladů ve vzorku).

Kromě ojedinělého překlepu (*parou* místo *partou*) a příjmení *Para* tvoří zbytek výskytů zmiňované dva frazémy, ale řada jich má povahu vlastního jména (zhruba 60): *Plnou parou*, *Plnou parou vpřed*, *Plnou parou vzad*, *Plnou parou v politice*, *Pod parou*, *Mikuláš pod parou* atd. jsou názvy knih, divadelních her, filmů, výstav, společenských akcí apod. Pokud je ze vzorku vypustíme (stejně jako „nefrazeologické“ vlastní jméno *Parou do historie*), poměr mezi frazeologickými a nefrazeologickými doklady bude činit 2,11 : 1, tzn. nefrazeologické doklady tvoří plných 32 % všech dokladů tvaru *parou* ve vzorku. Poznámka k heslu *pára* v IJP tedy popírá 32 % užití daného tvaru – a to už stojí za opravu.

Výraz *půst* má podle Slovníku spisovného jazyka českého (kam z IJP vede hypertextový odkaz) tři významy: 1) „zdržování se pokrmů, zvláště masitých“, 2) „postní doba“ (zpravidla je míněno čtyřicet dní od Popeleční středy do Velikonoc) a 3) „odpírání si něčeho vůbec“; v současné češtině se arci šíří nový význam, totiž 4) „období, v němž se někomu něčeho nedostává“: např. fotbalista *ukončí gólový půst*, když po dlouhé době vstřelí branku. V paradigmatu slova *půst* najdeme v IJP jedinou dubletu, a to v 6. pádě j. č.: *půstě, půstu*. Protože varianta *půstě* neodpovídá našemu noremnímu povědomí, zkusili jsme tento tvar vyhledat opět v korpusu SYN v13. Tvar je tam zastoupen pouhými osmi doklady. Šest z nich se objevuje ve zřetelně nářečním kontextu (východomoravském), např. v *půstě dělají stařeček dobrotu* nebo ... v *půstě sa nepije! Nastává odříkání šeckých slastí!* Sedmý pochází z citace staršího (předobrozenského) textu a osmý z Osudů dobrého vojáka Švejka za světové války. Počet korpusem zachycených dokladů užití tvarů *půstě* ve spisovné češtině v posledních sto letech je tedy roven nule.

Jen v poznámce k heslu se zato v IJP dočteme, že „dříve se při skloňování měnilo v základu ů na o: *postu, postem, posty* atp.“ Množina dublet v paradigmatu slova *půst* se tím na jedné straně výrazně (ač bez jasných hranic) zvětšuje, na straně druhé se však tvary s o v kořeni prohlašují šmahem za archaické. Takové hodnocení rovněž neodpovídá našemu noremnímu povědomí, a tak můžeme znovu použít korpus SYN v13. Tentokrát není vyhledávání snadné, neboť tvary *postu, postem, posty* atp. mohou patřit též substantivu *post*, které je v korpusu řádově častější než *půst* (poměr výskytů lemmat *post* a *půst* ve zmíněném korpusu činí 394 499 : 36 703, tedy po přepočtu 10,75 : 1). Omezili jsme se na výzkum tvarů 6. pádu j. č. (kde IJP stanovuje dubletu *půstu, půstě*). Abychom se poněkud přiblížili posouzení toho, jaké je v současné spisovné češtině zastoupení možných tvarů, zaměřili jsme se nejprve na tvar *postě* – z celkového počtu 766 dokladů jsme vytvořili náhodný vzorek 120 dokladů a rozlišili jsme, ke kterému lemmatu patří. Ze 120 dokladů jich 103 náleželo k lemmatu *post* (šlo o předložková spojení *na postě*, ojediněle *po postě*), osm byly překlipy (místo *prostě, poště, poctě*) a devět se vztahovalo ke slovu *půst*, z toho v šesti se tvar pojil s předložkou v a ve třech s předložkou o a vždy byl užit ve významu „postní doba“. Žádný doklad nebyl nářeční, uvedme jako příklad např. *já v postě netancuju, dodržuju ještě ty staré zvyky* nebo *ještě o postě jsem upřímně klekávala s ostatními na kamenné dlažbě*. Poměr 103 : 9 vypadá na první pohled závratně, ale po přepočtu je to 11,56 : 1, což se od obecného frekvenčního poměru lemmat *post* a *půst* příliš neliší.

Podíváme-li se na tvar *půstu* užitý v 6. pádě j. č., zjistíme, že přesvědčivá většina korpusových dokladů se vztahuje k jeho čtvrtému, obecnými výkladovými slovníky nezaznamenanému významu (většinou ze sportovního zpravodajství), následuje význam první a jen malé množství dokládá užití ve významu „postní doba“. Jakkoli jsme si vědomi nepřesnosti uvedených výzkumů, domníváme se, že jasně ukazují, že traktování tvarové soustavy slova *půst* v IJP neodpovídá skutečnému stavu v současné spisovné češtině. Tvar *půstě* by neměl být zmíněn vůbec, zato by měla být do příručky doplněna informace o tom, že tvar *postě* (a možná i jiné tvary s o) se ve významu „postní

doba“ užívá s frekvencí patrně menšinovou, ale rozhodně ne marginální. Ve formální, ale i v neformální komunikaci je střídání *ů* a *o* ve tvarech slova *půst* v časovém významu stále živé.

Snad lze oba pojednané jevy v poradenské rubrice zobecnit. Vyrovňování tvarové soustavy podstatných jmen s kolísající kvantitou (popř. kvantitou a současně kvalitou) kořenové samohlásky směrem k délce (která se vyskytuje mj. v základním tvaru slova) nepochybně patří k vývojovým tendencím nové češtiny. Ale kodifikace ani poradenství by tuto tendenci nemělo přeceňovat. Tvar 6. p. j. č. *postě* se drží (vedle *půstu*) v jednom z významů daného slova v míře nikoli zanedbatelné; a tvar 7. p. j. č. *parou* funguje (vedle převládajícího *párou*) i mimo frazeologická spojení.

Literatura

Internetová jazyková příručka (2008–2025). Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. <https://prirucka.ujc.cas.cz>.

Křen, M., Cvrček, V., Čapka, T., Hnátková, M., Jelínek, T., Kocek, J., Kovářiková, D., Křivan, J., Mlička, J., Petkevič, V., Skoumalová, H., Šindlerová, J., & Škrabal, M. (2024): *Korpus SYN*, verze 13 z 27. 12. 2024. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. <https://www.korpus.cz>.